

हैद्राबाद संस्थानातील स्वातंत्र्य संघर्ष आणि भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ

प्रा.डॉ. कांबळे शिवाजी ईरबा

इतिहास विभाग प्रमुख, श्री मधुकरराव बापुराव पाटील खतगांवकर महाविद्यालय शंकरनगर तानांदेड.बिलोली जि.

Corresponding Author- प्रा.कांबळे .डॉ. शिवाजी ईरबा

Email- kshivaji1418@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.8146331

प्रस्तावना:

ब्रिटिशांनी भारतावर एकछत्री अंमल निर्माण करून भारतीयांचे शोषण केलेया शोषणाच्या विरुद्ध भारतीयांच्या मनात . असंतोष निर्माण होऊन भारतावरील ब्रिटिशांची सत्ता नष्ट झाली पाहिजे अशी मानसिकता निर्माण झाली त्यातूनच इंग्रजी . जहाल ,रावजटी विरुद्ध मवाळ आणि क्रांतीकारी मार्गाचा अवलंब करून स्वातंत्र्य चळवळी सुरू झाल्या भारतीयांनी स्वातंत्र्य . ते म्हणजे भारताला इंग्रजाच्या ,चळवळ चालवत असतांना वेगवेगळ्या साधनांचा उपयोग केला असला तरी त्यांचे साध्य एक होते वत असताना भारताच्या स्वातंत्र्याची चळवळ चाल .गुलामगिरीतून मुक्त करणे ब्रिटिशांनी दडपशाही मार्गाचा अवलंब केला असला तरी त्या दडपशाहीला न घाबरता स्वातंत्र्य सैनिकांनी आपल्या प्राणाची पर्वा न करत स्वातंत्र्य चळवळ जोमाने चालवली त्यामुळे . भारतावर आपली सत्ता चालू ठेवणे धोक्याचे आहे हे लक्षात आल्यानंतर ब्रिटिशांनी रोजी भारताला स 1947 ऑगस्ट 15 वातंत्र्य दिले भारतात .संस्थानिकांची संख्या .होती 564 संस्थानिकांच्या संख्येबाबत वेगवेगळी आकडे उपलब्ध आहेत भारताच्या . स्वातंत्र्याच्या वेळी ही संस्थाने भारतात विलीन होणे आवश्यक होते काही .संस्थानिक भारतात सामिल झाले ,परंतु काश्मीर . जुनागड ही ,द्राबाद हे संस्थाने स्वतंत्र राहू इच्छित होते त्यांच्या अशा वागण्यामुळे .संस्थानिकांच्या विलीनीकरणाचा पेच निर्माण झाला कारण त्यांनी .हा पेच निर्माण होण्यासाठी प्रामुख्याने मोहम्मद अली जिना हे कारणीभूत होते .संस्थानिकांना भारताच्या विरुद्ध चिथावणी दिली होती त्या चिथावणी .ला हैद्राबाद संस्थानचा निजाम मीर उस्मान अली खान बळी पडला संपूर्ण . संस्थानाचे भारतात विलीनीकरण केल्याशिवाय अखंड भारत निर्माण होऊ शकले नसते.

ब्रिटिशा विरुद्ध भारताच्या स्वातंत्र्याची चळवळ चालू असतानाच द्राबाद संस्थानमध्ये हैद्राबाद है , संस्थानाच्या निजामा विरुद्ध स्वातंत्र्याची चळवळ सुरू सातवा निजाम मीर उस्मान अली खान हा .झाली होती पाताळयंत्री आणि अतिशय महत्वाकांक्षी होतार झाला त्याच्या . साह्याने हैद्राबाद संस्थानातील चळवळ दडपून टाकण्याचा त्याने प्रयत्न केला निजामाच्या अन्यायाला न . घाबरता स्वातंत्र्य सैनिकांनी प्राणपणाने निजामांची जुलमी पोलिस कारवाई .राजवट नष्ट करण्याचे काम केले झाल्यानंतर निजाम आपले संस्थान भारतात विलीन 17 .करण्यास तयार झाला सप्टेंबर रोजी हैद्राबाद 1948 .संस्थानाचे भारतात विलीनीकरण झाले

शोधनिबंधाचे उद्देश :

- 1) हैद्राबाद संस्थानातील स्वातंत्र्य संघर्ष आणि भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ याचा अभ्यास करणे.
- 2) भारताच्या पोटात हैद्राबाद संस्थान असताना निजाम हे संस्थान भारतात विलीन करण्यास का तयार नव्हता ? याचा अभ्यास करणे.
- 3) हैद्राबाद संस्थानाच्या बाबतीत ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे काय धोरण होते याचा आढावा घेणे.
- 4) भारत इंग्रजाच्या वर्चस्वाखाली का गेला याचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहिते :

- 1) हैद्राबाद संस्थानाच्या निजामाचा स्वतंत्र मुस्लिम राष्ट्र निर्माण करण्याचा उद्देश होता.
- 2) आपले ध्येय साध्य करण्याकरीता निजामाने हिंदूवर अत्याचार केला.
- 3) बॅ.मोहम्मद अली जिनाची निजामाला चिथावणी होती.
- 4) राष्ट्रीय ऐक्याच्या अभावामुळे भारतावर इंग्रजांचे वर्चस्व निर्माण झाले.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहण्यासाठी ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे शोधनिबंध लिहण्यासाठी .संदर्भग्रंथाचा वापर करण्यात आला आहे ऐतिहासिक ,चंद्रशेखर लोखंडे.डॉ.प्रा .सुधाकर डोईफोडे ,शेपेराव मोरे डॉ.निमिक लॅपिए ,जयसिंगराव पवार.डॉ ,लॅरी कॅलिन्स/ शेपेराव.डॉ.प्रानरवाडे धनंजय कुलकर्णी इत्यादींनी , लिहिलेल्या ग्रंथाचा उपयोग संशोधन निबंध लिहण्यासाठी .करण्यात आलेला आहे

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ :

रोजी झालेल्या 1757 जून 23 प्लासीच्या लढाईत रॉबर्ट क्लाइव्हने मुत्सद्देगिरीचा अवलंब करून बंगालचा नबाब सिराजउद्दौला याचा पराभव करून भारतातील बंगाल प्रांतात ब्रिटिश सत्तेचा पाया घातला भारतातील . राजकीय परिस्थिती अतिशय विस्कळीत होती. तसेच

भारतीयामध्ये ऐक्याचा अभाव होता म्हणूनच छोटाशा . इंग्लंडने मोठ्या भारतावर वर्चस्व निर्माण केले फेरहार्ट . याने अश्चर्य व्यक्त करताना म्हटले होते मुठभर ब्रिटीश व्यापारी इतक्या बहुसंख्य भारतीयांच्या भवितव्यावर कसे काय ताबा मिळू शकले केलेले आश्चर्य फेरहार्टने व्यक्त . भारतात राष्ट्रवादाचा अभाव होता . अगदी बरोबर आहे आपण एकाच राष्ट्राचे लोक आहोत ही भावना भारतीयांच्या मनात नव्हती सर्व भारतीय एकजूटीने राहिले असते तर . पण . इंग्रजांचे वर्चस्वच भारतावर निर्माण झाले नसते इथल्या . एकसंघ भारत ही भावनाच भारतीयांमध्ये नव्हती राजकीय परिस्थितीचा फायदा घेवून ब्रिटीशांनी भारतावर राजकीय वर्चस्व तर स्थापन केलेच त्याचबरोबर भारताची , प्रचंड प्रमाणात आर्थिक पिळवणूक केली . "ची 1757 प्लासीची लढाई आणि 1815 वाटर्लूची लढाई दरम्यान सुमारे कोटी पाऊंडस भारताच्या खजिन्यातून ब्रिटीश 100 ही गोष्ट ब्रिटीश राज्याकर्त्यांनी व . बँकेमध्ये हालविले गेले अभ्यासकानिही मान्य केली आहे."१ या आकडेवारीवरून लक्षात येते की इंग्रजांना भारतावर फक्त राज्य करायचे नव्हते तर आपल्याला अनुकूल असे आर्थिक धोरण राबवून प्रचंड प्रमाणात भारताची लूट करायची होती 1815 . नंतरही त्यांनी भारतीयांचे आर्थिक आणि मानसिक शोषण केलेले होते इंग्रज भ . भारतीयांची आर्थिक पिळवणूक करून भारतीयांना कशी तुच्छतेची वागणूक देतात हे लक्षात आले . ला भारतीया पेक्षा श्रेष्ठ दर्जाचे समजून घेतः इंग्रज स्वतः एकंदरीत . अनेक बाबतीत ते भारतीयांचा अपमान करीत ग्रजांच्या धोरणाविरुद्ध भारतीयांमध्ये असंतोष निर्माण होवून स्वातंत्र्याची चळवळ सुरू झाली.

मवाळांनी सुरुवातीला अर्जनिवेदने , विनंत्या , इत्यादी मार्गांनी जाऊन इंग्रज राज्यकर्त्यापुढे आपल्या . मागण्या मांडल्या पण त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही म्हणून तरुण वर्गाचा अशा मार्गावरील विश्वास उडाला आणि ते जहाल आणि क्रांतीकारी मार्गाकडे वळले . गांधींनी अहिंसेच्या मार्गाचा अवलंब करून इंग्रज . म राज्यकर्त्या विरुद्ध असहकार चळवळ आणि सविनय कायदेभंग चळवळ चालवली असहकार चळवळ ही पहिली . ना अपयश आले तरी या चळवळी . देशव्यापी चळवळ होती या चळवळीमुळे इंग्रज राजवटीबद्दल भारतीयांच्या मनात असलेली भीती नाहीसी झाली सत्य . आणि अहिंसा हे शस्त्र गांधीजीने चळवळीत वापरून इंग्रजांना भारताच्या स्वातंत्र्या बद्दल विचार करण्यास भाग पाडले , बाल , लाल . आणि पाल यांनी इंग्रज राजवटी विरुद्ध प्रसंगी रक्त सांडावे लागले तरी चालेल असा निर्धार करून जहालवादी चळवळ चालविली . या चळवळीचाही इंग्रज राजवटीवर परिणाम झाला क्रांतीकारकांनी तर भारताच्या . स्वातंत्र्यासाठी ब्रिटीश राजवटी विरुद्ध सशस्त्र लढा चालवला . सनदशीर मार्गाने चळवळ चालवल्यानंतर इंग्रजांनी दडपशाही मार्गाचा अवलंब करून स्वातंत्र्य चळवळ दडपून टाकण्याचे काम केले भारतीय . स्वातंत्र्य चळवळीच्या शेवटच्या टप्प्यात झालेली ची चले जाव चळवळ ही अतीशय महत्वाची 1942 . चळवळ होती

या चळवळीला सुरुवात होण्यापूर्वीच मं गांधी पं. जवाहरलाल नेहरू डॉ राजेंद्र प्रसाद इत्यादी महत्वाच्या नेत्यांना अटक केली . परंतु छोटाशा नेत्यांच्या मार्गदर्शनाखाली सर्वसामान्य जनतेनी चलेजाव चळवळ चालवली ही चळवळ दडपून टाकण्यासाठी . इंग्रज राज्यकर्त्यांना दडपशाही मार्गाचा अवलंब केला होता . भारताला इंग्रजांच्या गुलामितून मुक्त करण्यासाठी भारतीय क्रांतीकारकांनी सशस्त्र चळवळ चालवून इंग्रजांच्या मनात भिती निर्माण केली . सुभाषचंद्र बोस यांनी आझाद हिंद सेनेच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य चळवळ चालवून ब्रिटीश राजवटीवर दबाव निर्माण केला . शेवटी 18 जुलै 1947 रोजी ब्रिटीश पार्लमेंटने कायदा करून भारतावरील आपली आधिसत्ता सोडण्याचे जाहीर केले .

हैद्राबाद संस्थानातील स्वातंत्र्य संघर्ष

हैद्राबाद संस्थानावरील जुलमी निजामाची सत्ता नष्ट करण्यासाठी स्वातंत्र्य सैनिकांनी जो संघर्ष केला त्याला इतिहासात महत्वाचे स्थान आहे . मार्च 31 1707 मध्ये औरंगजेबाचा मृत्यू झाल्यानंतर मोगली सत्ता दुबळी झाली . या दुबळेपणाचा फायदा घेवून अनेक सुभेदारांनी आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले मीर कमरुद्दीनने . इ.स. 1724 रोजी दुबळ्या मोगल साम्राज्याचा फायदा घेवून आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले . सन 1713 मध्ये मीर कमरुद्दीन गुजरातचा सुभेदार बनला होता . दिल्लीत भांडणे वाढत गेल्यानंतर , त्याने दिल्लीच्या राजकारणात लक्ष घातले . तो इ.स. 1719 मध्ये दक्षिण भारतात आला व परिस्थितीचा फायदा घेऊन आपल्या घराण्यांची सत्ता स्थापन केली . मोगल सम्राट फरुखसियरने मीर कमरुद्दीन निजामुल्मुल्क फिरोजजंग , चीन कलिचखान (म्हणजे छोटा समशेर बहादूर) असा किताब बहाल केला . मोगल सम्राट महमदशहा याने मीर कमरुद्दीनाला 'आसफजहा' हा किताब दिला . इ.स. 1724 ले इ.स. 1948 अशी सव्वा दोनशे वर्षे या घराण्यांनी हैद्राबाद संस्थानावर राज्य केले . या कालावधीत एकुण सात निजामांनी राज्य केलं शेवटचा निजाम होता मीर उस्मान . अली . हैद्राबाद संस्थानचं क्षेत्रफळ खूप मोठं होत . "हैद्राबाद संस्थानचं क्षेत्रफळ फ्रान्स एवढे म्हणजे 82,313 चौ . मैल , 1941 प्रमाणे लोकसंख्या 1,63,38,534 होती . त्यात हिंदूंची संख्या 87% तर मुस्लिमांची संख्या 12 टक्के होती ."

सातवा निजाम मीर उस्मान अली खान हा इ.स. 1911 ते 1948 या कालावधीत हैद्राबाद संस्थानचा निजाम होता , हा सर्व निजामात विलक्षण व विक्षिप्त होता . जगातील सर्वात श्रीमंत असुनही अतिशय साध्या पद्धतीने राहत होता . तसेच तो अतिशय चिक्कू होता . "त्याच्या

चिक्कूपणाची आणखी एक गोष्ट सांगतात. आपल्या पाहुण्यांनी ओढून टाकलेली सिगारेटची थोटेके ओढायची त्याला सवय होती.”³ काटकसर करण्याच्या बाबतीत निजाम मीर उस्मान अली याच्याविषयी अनेक बाबी लिहिलेल्या आढळून येतात. तो ब्रिटिशांचा एकनिष्ठ सेवक होता. इस्लामचे नाव घेवून ज्या निजाम उस्मान अलीने हैदराबादेत इस्लामी स्टेट कायम करण्याचा व त्याव्दारे आसफिया घराण्याची सत्ता आबाधित राखण्याचा प्रयत्न केला. त्याच उस्मानअलीच्या सेना इस 1914 ते इ.स. 1918 च्या दरम्यान झालेल्या पहिल्या महायुद्धात तुर्कस्तानच्या म्हणजेच मुसलमानांच्या विरुद्ध लढत होत्या. युरोपवर इंग्रजांच्या विमानातून धर्म वगैरेची तमा न बाळगता बाँबफेक झाली तेव्हा निजामाने आपल्या राज्यातील सर्व मशिदीतून इंग्रजांच्या वैमानिकांचे प्राण सुरक्षित रहावेत म्हणून प्रार्थना करण्याचा हुकूम दिला. उमान अलीच्या याच कर्तबगारीचे बक्षिस म्हणून इंग्लंडच्या बादशहाने पाचव्या जॉर्जने त्यास 1918 मध्ये हिज एक्सॉल्टेड हायनेस किताब बहाल केला एवढेच नाहीतर बादशहा जॉर्जने 24 जानेवारी 1918 रोजी पत्र लिहून 'निजाम मीर उसान अलीला फेथफुल अलाय ऑफ ब्रिटिश गव्हर्नमेंट हे विशेष बिरुद बहाल केले होते. भारतात अनेक संस्थानिक होते परंतु ब्रिटिशांनी फक्त हैदराबादच्या निजामाला हिज एक्सॉल्टेड हायनेस हा किताब बहाल केला होता. निजाम हा अतिशय महत्वाकांक्षी आणि पाताळयंत्री होता.

20 फेब्रुवारी 1947 रोजी ब्रिटिश पंतप्रधान अँटली यांनी हिंदी संस्थाने आणि भारताची भावी राज्यव्यवस्था याबाबत अतिशय महत्वाचे निवेदन केले होते. ते म्हणाले होते की, भारतातील ब्रिटिशांची संस्थानावरील अधिसत्ता सत्तांतर होताच संपुष्टात येईल. ती अधिसत्ता भारतातील ब्रिटिश सत्तेच्या वारसदार सत्तेस मिळू शकणार नाही. संस्थानावरील अधिसत्ता ब्रिटिश सत्तेच्या वारसदारास दिली जाणार नाही. ही बाब भारताच्या दृष्टीने चांगली नव्हती. याचाच आधार घेऊन अनेक संस्थानांनी स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय जाहीर केला. अँटलीनी 20 फेब्रुवारीची घोषणा करताच पं. जवाहरलाल नेहरूंच्या लक्षात प्रश्नांचे गांभिर्य लक्षात आले. त्यांनी नरेंद्र मंडळाच्या चॅन्सेलरला, भोपाळच्या नबाबाला संस्थानिकांनी घटना परिषदेत आपले प्रतिनिधी पाठवावेत आवाहन केले. संस्थानिकांच्या मनातील चलबिचल पाहून पंडित नेहरूनी तर 18 एप्रिल 1947 रोजी धमकी दिली होती की घटना समितीत सामिल न होणारे संस्थान भारत सरकारचे शत्रू म्हणून समजले जाईल. 18 जुलै 1947 रोजी ब्रिटिश

पार्लमेंटने भारताच्या स्वातंत्र्याचा कायदा पास केला. त्यानुसार संस्थानावरील ब्रिटिशांची अधिसत्ता संपुष्टात येणार होती. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळणार होते. तोपर्यंत संस्थानांच्या विलिनीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण करावी असे अपेक्षित होते. पण संस्थानाच्या विलिनीकरणाचा प्रश्न अवघड बनत चालला होता. 5 जुलै 1947 रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 18 जून 1947 रोजी पत्रक प्रसिद्ध करून सांगितले होते की, “संस्थानांना स्वतंत्र होताच येत नाही. भारत सरकारने ब्रिटिश सरकारला कळवून टाकावे की, भारताचे संस्थानावरील सर्वभौमत्व नष्ट करण्याचा ब्रिटिश पार्लमेंटला आधिकारच नाही, या संबंधात आगामी स्वातंत्र्य कायद्यात केली जाणारी तरतूद आम्ही रद्दबातल व शून्यवत मानतो. भारत सरकार कोणत्याही संस्थानाला सार्वभौम वा स्वतंत्र म्हणून मान्यता देणार नाही असे आम्ही घोषित करतो.”⁵ 5 जुलै 1947 रोजी संस्थानाच्या विलिनीसाठी पं.जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखालील अंतरीम सरकारने एक खास मंत्रालय नेमून त्यास संस्थान खाते असे नाव दिले. या खात्याचे मंत्रिपद सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्याकडे तर सचिवपद व्ही.पी. मेमन यांच्याकडे सोपविण्यात आले. सरदार वल्लभभाई पाटील यांनी कणखरपणे पाऊले उचलून संस्थानाच्या विलिनीकरणाचे कार्य केले.

संस्थानाच्या विलिनीकरणाचे कार्य चालू असताना मोहमद अली जिना मात्र संस्थानिकांना चिथावणी देण्याचे काम करीत होते. जिनाच्या चिथावणीला बळी पडून हैदराबादच्या निजामाने आपले स्वातंत्र्य जाहीर केले. लोकसंख्या आणि भौगोलिकदृष्ट्या विचार केलातर निजामाचा स्वतंत्र राहण्याचा विचार अतिशय अविवेकी होता. हैदराबाद संस्थान हे भारताच्या पोटात होतेचोहोबाजूनी भारतीच भूप्रदेशाने वेढले. गेले असल्यामुळे ते संस्थान भारतात विलीन होते अतिशय महत्वाचे होते. पण निजाम आपले संस्थान भारतात विलिन करण्याच्या मनःस्थितीत नव्हता. म्हणून भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच हैदराबाद मुक्ती आंदोलन सुरू करण्यात आले. 29 जून 1938 रोजी हैदराबाद स्टेट काँग्रेसची स्थापना करण्यात आली. 24 ऑक्टोबर 1938 हैदराबाद स्टेट काँग्रेसच्या वतीने निजामाविरुद्ध अहिंसक प्रतिकार केला. निजामाविरुद्ध हा पहिला प्रतिकार होता. त्यानंतर 27 ऑक्टोबर 1947 रोजी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली निजामाविरुद्ध सत्याग्रह करण्यात आला. सत्याग्रहापूर्वी स्वामीजी हैदराबाद शहराचे पोलिस कमिशनर नबाब रहमत यार जंग बहादूर यांना दिवसर पत्र पाठवून आपण बंदी मोडून , स्टेट काँग्रेसचे कार्य करणार

असल्याचे कळविले होते. त्या सर्वांना पोलिसांनी अटक केली. स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी त्यावेळी एक निवेदन प्रकाशित करून हैदराबादच्या जनतेला विशेषतः युवकांना स्वातंत्र्याच्या वेदीवर बलिदान करण्यासाठी तयार राहण्याचे आवाहन केले हैदराबाद मुक्ती चळवळ वरचेवर वाढतच गेली. हैदराबाद शहरात निजामाविरुद्ध सत्याग्रह करण्यासाठी ज्या तुकड्या गेल्या त्यात मराठवाड्यातील सत्याग्रहिचा भरणा अधिक होता. हिंदू महासभा आणि आर्य समाजाने याचवेळी आपापले सत्याग्रह सुरु केले. हिंदू महासभा हिंदू धर्माच्या बाबतीत आक्रमक भूमिका घेतली होती. गांधीजींना हैदराबादच्या निजामाविरुद्ध होणा-या सत्याग्रहाला धार्मिक रूप द्यायचे नव्हते. हिंदू महासभा आणि स्टेट काँग्रेसची गल्लत होऊ नये म.गांधींनी स्टेट काँग्रेसचा सत्याग्रह स्थगित केला. हे सर्व घडत असताना वंदे मातरम चळवळ सुरू झाली.

“हैदराबाद स्वातंत्र्य आंदोलनाची सुरुवात मराठवाड्यातील औरंगाबाद या शहरातून वंदे मातरम या सत्याग्रहाने किंवा चळवळीने झाली.”⁶ हैदराबाद मुक्ती आंदोलनाचे औरंगाबाद हे केंद्र बनले होते, गोविंदभाई श्रॉफ, व्ही. डी. देशपांडे, अनंत वाघमारे, रतीलाल जरीवाला, सय्यद हबीबुद्दीन आदींनी आंदोलन करून जनजागृती केली. 1942 साली ब्रिटिशाविरुद्ध चले जाव चळवळ सुरु करण्याचा आदेश म. गांधींनी दिलासुरु चळवळ . होण्याआधी म गांधीसह.महत्वांच्या नेत्यांना अटक केली.

याचवेळी म. गांधींनी स्वामी रामानंद तीर्थ यांना निजामाविरुद्ध चळवळ सुरु करण्यास सांगितले. त्यानुसार 1942 साली त्यांनी निजामाविरुद्ध चळवळ सुरु केली. हैदराबाद स्वातंत्र्यसंग्राम हा भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाचा च भाग आहे असे गांधीजींनी स्वामी रामानंद तीर्थ यांना सांगितले होते. 1942 चे चलेजाव आंदोलन हे भारतभर पसरल्यामुळे त्याचा वनवा हैदराबाद संस्थाना- तही पसरेल या भितीने निजामाने स्वामी रामानंद तीर्थ यांना नामपल्ली स्टेशनवर 16 ऑगस्ट 1942 साली अटक केली. 11 जून 1947 रोजी निजामाने हैदराबाद संस्थान स्वतंत्र राहण्याचे जाहिर केल्यानंतर निजामाच्या विरोधात हैदराबाद स्टेट काँग्रेसने स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वाखाली नव्या जोमाने हैदराबाद मुक्ती लढा सुरु केला.

7हा दिवस संघ राज्यात विलिन होण्याचा आणि 15 ऑगस्ट 1947 हा दिवस भारतीय स्वातंत्र्य दिवस म्हणून साजरा करण्याचे स्टेट काँग्रेसने ठरविले. 15 ऑगस्ट रोजी प्रत्येकाने आपल्या घरावर तिरंगा ध्वज लावावे असे आवाहन स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी केले होते. इत्तेहादुल मुसलमिन या संघटनेची लष्करी विभाग असलेल्या

रझाकारांनी स्वातंत्र्य आंदोलन चिरडून टाकण्यासाठी, क्रूर मार्गाचा अवलंब केला. औरंगाबाद, बीड, नांदेड आणि उस्मानाबाद या जिल्ह्यात रझाकारांनी हिंदूंचा छळ केला. रझाकारांच्या या अत्याचारामुळे हिंदूंच्या मनांत निजामाबद्दल चिड निर्माण झाली. हैदराबाद संस्थानात मुसलीमांची संख्या कमी असल्यामुळे ती वाढवून आपले आसन बळकट करण्याचा प्रयत्न निजामाने केला. हिंदूंच्या छळाला अनेक अस्पृश्य बळी पडले होते. आपल्याला संरक्षण मिळेल आणि आर्थिक फायदा होईल या उद्देशाने काही अस्पृश्य रझाकार बनले. हा प्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आवडला नाही. “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना मुसलीमापासून दूर राहण्यास सांगितले होते . आपल्यावर सवर्णांकडून अन्याय होतो हे खरे आहे, पण मुस्लिम आपले हितकर्ते होऊ शकत असा इशारा त्याने दिला होता. आपल्यावर सवर्णांकडून असा इशारा त्याने दिला होता.”⁷ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निजामाविरुद्ध कडक धोरणाचा अवलंब केला होता. अस्पृश्य जर मुसलीम झाले तर हैदराबाद संस्थानावरील आपली सत्ता कायम राहण्यासाठी मदत होईल. या उद्देशाने अस्पृश्यांच्या धर्मातराबाबत प्रयत्न केला.बी .शामसुंदर आणि बी.एस. व्यंकटराव हे हैदराबादमधील अस्पृश्याचे पुढारी निजामाच्या मंत्रिमंडळात होते. हैदराबाद संस्थानावरील निजामाची सत्ता कायम राहावी असे मानणारा वर्णियांचा एक गट होता. असे वाटण्यामागे त्यांचा स्वार्थ दडलेला होता. “हिंदू धर्मातील एक गट निजामाच्या बाजूचा होता. सामान्य जनता त्यात नसे, निजामाच्या बाजूचा वर्ग म्हणजे जहागिरदार, वतनदार, इजारदार, ओहदेदार (सरकारी नोकर) पासून ते पांडे, देशपांडे, सरदेशपांडे, देशमुख, पाटील असेच असत.”⁸ असे लोक निजामाच्या बाजूने असल्यामुळे आपण स्वतंत्र राहू शकतो असे निजामाला वाटत होते. हैदराबाद - संस्थानावरील निजामाची सत्ता कायम राहिली तर आपली वतने टिकून राहतील ही निजाम समर्थक उच्च जातीतील हिंदूंची भावना होती. सर्वच उच्च जातीतील असे निजाम समर्थक नव्हते. बयाच- देशमुख, पाटील, पोलीस पाटील इत्यादींनी आपल्या स्वार्थाचा त्याग करून हैदराबाद मुक्ती लढयात भाग घेतल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

सातवा निजामाने हा अतिशय महत्वाकांक्षी होता. शेवटच्या क्षणापर्यंत त्याने हैदराबाद संस्थानाला स्वतंत्र ठेवून त्यावर सत्ता कायम राहण्यासाठी साम, दाम, दंड आणि भेदनीतीचा अवलंब केला. पण त्याला त्यात अपयश आले, त्याच्या धोरणामुळे हैदराबाद संस्थानातील जनमत प्रक्षुब्ध बनत गेले. सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी हैदराबाद

संस्थानचे भारतात विलिनीकरण करण्यासाठी कठोर पावले उचलली. शेवटी 13 सप्टेंबर 1948 रोजी मेजर चौधरी यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय सेना हैदराबाद शहरात शिरली. निजाम आणि रझाकाराने भारतीय फौजेचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला. शेवटी त्याच्या लक्षात आले की भारतीय सेनेपुढे आपला निभाव लागणार नाही. म्हणून तो 17 सप्टेंबर 1948 रोजी शरण आला. हैद्राबाद संस्थानावरील या कारवाईला पोलिस ॲक्शन असे म्हटले गेले. अशा प्रकारे हैदराबाद संस्थानावरील निजामाची सत्ता नष्ट करून सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी हे संस्थान भारतात विलिन करून टाकले.

निष्कर्ष: भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर अनेक संस्थानिकांनी आपल्या लहरीनुसार वागून स्वतंत्र भारतासमोर अनेक अडचणी निर्माण करून भारतासमोर आव्हान उभे केले होते. संस्थानिकांनी अमर्याद हक्क, भोगले होते. स्वैराचाराने वागले होते. स्वतंत्र भारतात विलीन झाल्यावर असे हक्क मिळणार नाहीत. आपल्याला स्वतंत्रपणे राज्य करता येणार नाही म्हणून स्वार्थी संस्थानिकांनी भारतात विलिन होण्यास नकार दिला होता. अशा संस्थानिकांपैकी हैदराबाद संस्थानचा निजाम होता भौगोलिकता आणि लोकसंख्या याचा विचार केला तर निजामाचा स्वतंत्र राहण्याचा विचार मूर्खपणाचा होता. आपली सत्ता अबाधित ठेवण्यासाठी त्याने हिंदूवर अत्याचार केला बॅ.जीनाच्या भूलथापाना तो बळी पडला. जीनानी हैदराबाद संस्थानचे विलिनीकरण पाकीस्तानात करण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या प्रयत्नाना यश येणे अशक्यच होते. काळानुसार बदलास समोर जाण्याची तयारी नसणाऱ्या-अडेल व उद्धाम भारतीय संस्थानिकांचे मीर उस्मान अली हे शेवटचे प्रतिक होते. भारतात विलिन होण्यास विरोध करून स्वायत्त, सार्वभौम मुसलीम राष्ट्राचा त्याने धरलेला हट्ट पूर्ण होणे शक्यच नव्हते, ऐतिहासिक, भौगोलिक सत्यांशी तर्कविसंगत वाटणाऱ्या- स्वतंत्र मुस्लिम राज्याच्या कल्पनेचा त्याने हरमार्गाने पाठपुरावा करून संस्थानातील प्रजेस अवर्णनीय हाल अपेष्टांच्या खाईत लोटून दिले होते. स्वातंत्र्य सैनिकांनी प्राणाची बाजी लावून निजामाविरुद्ध लढा दिल्यामुळे हैदराबाद संस्थानातील जनता निजामाच्या जाचातून स्वतंत्र झाली. 15 ऑगस्ट 1947 ते 17 सप्टेंबर 1947 असे तेरा महिने हैदराबाद संस्थानातील जनतेला स्वातंत्र्याची वाट पहावी लागली.

संदर्भ :

- 1) व्होरा राजेंद्र,(संपादक) एकोणीसाव्या शतकातील महाराष्ट्र (फडके गौरवग्रंथ.दी.य), प्रतिमा प्रकाशन,

1362, सदाशिव पेठ, औदुंबर अपार्टमेंट 4, नवा विष्णु मंदीर चौक, पुणे 411030-

- 2) प्रथम आव आव आवृत्ती ,(संपादक) व्होरा राजेंद्र .1: एकोणीसाव्या शतकातील महाराष्ट्र फडके .दी.य) , (गौरवग्रंथप्रतिमा प्रकाशन1362 ,, सदाशिव पेठ , ,4 औदुंबर अपार्टमेंटनवा विष्णु मंदीर चौकप्रथम , 28 : आवृत्तीनोव्हेंबर 2000, पृ293.क्र.
- 3) डोईफोडे सुधाकर, हिंदुस्थानातील संस्थानाची विलिनीकरण कसे झाले ? संगत प्रकाशन, 87, विवेकनगर, नांदेड, प्रथम आवृत्ती 2014 जुलै :, पृ244.क्र.
- 4) डॉनिमिक लॅपिएअनुवाद मार्टेकर) लॅरी कॉलिन्स/ (माधव,फिडीम अँट मिडनाईट, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, 1941, सदाशिव पेठ, माडीवाले कॉलनी पुणे- 411030, पुनर्मुद्रन 2016 नोव्हेंबर :, पृ106.क्र.
- 5) भालेराव अनंत, हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, अभंग प्रकाशन, गोदावरी हॉटेल कॉम्प्लेक्स, नांदेड 6 : चौथी आवृत्ती .जानेवारी 2023, पृ21.क्र.
- 6) मोरे शेषराव, काश्मीर एक शपित नंदनवन, राजहंस प्रकाशन प्रा1025.लि ., सदाशिव पेठ, पुणे411030-, आवृत्ती तिसरी 2012 सप्टेंबर :, पृ51.क्र.
- 7) कठारे अनिल मराठवाड्याचा.एन.नगराळे एस/ इतिहास, कल्पना प्रकाशन, ओव्हर ब्रिजजवळ, शिवाजी नगर नांदेड, 431602 प्रथम आवृत्ती 1999.नोव्हें : , पृ231.क्र.
- 8) डोईफोडे सुधाकर, हिंदुस्थानातील संस्थानाची विलिनीकरण कसे झाले ? संगत प्रकाशन, 87, विवेकनगर, नांदेड, प्रथम आवृत्ती 2014 जुलै :, पृ258.क्र.
- 9) कित्ता, पृ260.क्र.